

Lucrarea se dovedește utilă și sugestivă, rod al unei temeinice formații științifice pe linia sobră a istoricismului critic care distinge romanistica italiană, după dispariția marilor animatori adesea discutați sau revizuiți (Bonfante, Riccobono, Albertario). Ea deschide autorului frumoase perspective de afirmare în probleme majore, a căror abordare este deja anunțată în repetate locuri ale prezentei monografii.

Valentin Al. Georgescu

JEAN GAUDEMET, *Indulgentia principis*, in Conferențe romanistice, II, A. Giuffrè, Milano, 1967 (p. 1—45).

Această importantă cercetare de filologie juridică¹ despre *indulgentia principis* (mai departe: *i. p.*)² va interesa de-o potrivă pe filologii clasici și pe istoricii puterii și culturii imperial, ai dreptului fiscal postclasic și ai tehnicii juridice romane. Studiată recent cu bune rezultate³, *i. p.* în materie penală a fost lăsată de autor în afara cercetărilor sale de amănunt.

Imperiul roman, «dominat de persoana împăratului... reflectă contradicțiile omenești», ceea ce face că împăratul «se vrea generos» cu atât mai mult cu cât se afirmă puterea lui (p. 3). Fără a insista asupra trăsăturilor puterii imperiale și figurii împăratului (p. 3—4), autorul își propune să scruteze mobilele, formele și eficacitatea acestei generozități, sub unul din aspectele ei puțin studiate pînă acum, *i. p.*, analizînd cronologic, în contextul lor social, textele literare, juridice, patristice și epigrafice care o conțin, fără a omite datele numismatice.

Cuvîntul apare la Cicero (care îl aplică lui Cesar) și la Seneca filozoful, ajungînd să desemneze pînă la Antonini mai mult o calitate morală a împăratului identificat «par flatterie» cu această virtute divinizată și statuificată (p. 12). Nerva o consacră într-un act oficial (privind pe Domițian), pentru a deveni frecventă sub Severi și mai ales sub crudul Caracalla, apoi sub împărații militari⁴. Iavolenus, Scaeuola și Gaius o introduc în limba juridică, încercînd s-o prezinte chiar ca sursă a unei norme de drept nou, deosebi cînd era vorba de o normă mai largă decît cele existente⁵. La Paulus și Ulpianus *indulgentia* cu înțeles juridic este cunoscută, putînd fi însă referită la pretor sau la senat. Începînd cu Diocletian și pînă la mijlocul sec. V, *i. p.* devine o noțiune fundamentală în dreptul penal (dreptul de grație) și fiscal (degrevare de impozite), și mai rar în alte domenii. Un scurt epilog (p. 42—45) schițează soarta noțiunii după căderea imperiului în Occident. *Indulgentia* nu dispăre în Occident, unde este inegal folosită pînă în plin sec. VI. În codificarea lui Iustinian se păstrează un număr de texte vechi, care o utilizau (în *C.* și *D.*), dar este puțin folosită

¹ Această direcție de cercetare, pornind de la o *Wortbiographie* sau *istoria di una parola* (vezi subtitlul studiului lui T. Botelli, *Caritas*, în Riv. di filol. class., 28 (1950), 2, p. 117—141), ne poate da, ca în cazul de față, istoria unei noțiuni juridice, luminînd procesul istoric și logic de formare a acesteia, precum și eficacitatea ei socială; și, mai departe, chiar valoarea ei stilistică.

² Conferință ținută în 1960.

³ Vezi Kleinfeller în RE, s.u. *indulgere*; W. Waldstein, *Untersuchungen zum röm. Begnadigungsrecht: abolitio, indulgentia, venia*, Innsbruck, 1964, (și rec. noastră în Studii clasice, VIII (1966), p. 370—373).

⁴ Vezi n. precedentă și Ed. Cuq, în DAGR., s.u. *indulgentia*.

⁵ Cf. *D.*, 24, 1, 42, Gaius (nouă formă de donație) sau *D.*, 38, 8, 1, pr., Ulp. (*b. p. unde cognati*), de comparat sugestiv cu *Inst. Iust.*, 2, 25, pr. 1, unde introducerea codicilelor de către August nu este (încă?) referită la *indulgentia* acestuia.

direct de Iustinian, dîndu-se întîietate unor termeni ca *humanitas*, *benevolentia*, *caritas* etc. Semnalînd apropierea dintre *i.p.* și *philanthrôpia* (*philanthrôpon prostagmata*) ale regilor Lagizi ai Egiptului⁶, autorul vede în ea nu efectul unui împrumut direct, ci numai posibilitatea unei influențe elenistice. Fortificînd noțiunea romană, o astfel de influență a dus la paralelisme ideologice⁷, cu incidențe juridice care trebuiesc subliniate (p. 18). Într-adevăr, cum relevă autorul, termenul era deja cunoscut de Cicero și de Caesar, și el s-a dezvoltat progresiv, culminînd abia în sec. III. Or, un împrumut direct s-ar fi făcut resimțit mai curînd.

Nu putem intra în amănunțele analizei, bogată în sugestii⁸ și cu rezultate noi, de la p. 18—42, privind perioada postclasică și unde accentul cade pe *C. Th.*, 11, 28 (*De indulgentiis debitorum*) și pe *indulgentia* fiscală. Aceasta începe cu Dioclețian, se dezvoltă sub Constantin (în favoarea veteranilor, catolicilor), reapare sub Iulian (în favoarea dalmaților, epiroților și tracilor; medicilor; generală pentru trecut și parțială pentru viitor în 362; în materie postală), este larg practică de dinastia Valentiniană (375: *ripenses*, *comitalenses*) și se multiplică la finele sec. IV și în prima jumătate a celui următor. La 17 ian. 396, o constituție a prefectului pretorian al Italiei exonera de un impozit 528.642 *iugera* recenzate în Campania, pentru a împiedica fuga cultivatorilor, iar registrele fiscale, ca sub Hadrian și Honorius, au fost arse. Statistica mențiunilor⁹ unei *i.p.* în *C.Th.* și în *C. Iust.* (cu proporția, după originea textelor) duce la sugestive concluzii privind situația socială și politică imperială, dar și tehnica juridică folosită în acest scop. Degrevările (pînă la 20 și 40¹⁰ de ani) capătă forme tipice, devin periodice, sau se prelungesc în lanț. Toate ogîndesc criza economică și fiscală. Revelatoriu este regresul noțiunii de *i.p.* la Iustinian, sub care dispare¹¹ cu totul funcția ei fiscală. În perioada de criză a sec. IV—V, *i.p.* fiscală « făcea figură de corectiv arbitrar la o fiscalitate prea împovărătoare, pe care o economie neputincioasă nu era în măsură s-o suporte; și de compensație pentru strășnicia unei percepți opresive. Semn de slăbiciune mai mult decît de bună voință, manifestare a unui absolutism care nu împiedica ineficacitatea puterii, ea trebuia să fie părăsită de un împărat (Iustinian) care voia să redea imperiului simțul ordinii și al disciplinei » (p. 45)¹². Iată rezultate prin care savantul autor pune judicios în lumină contrastul dinamic dintre stilul juridic al instituțiilor și conținutul lor social (eficacitatea); ele constituie cea mai convingătoare pledoarie în favoarea cercetărilor de filologie juridică, și această constatare nu poate fi indiferentă îndeosebi cititorilor Studiilor clasice.

Valentin Al. Georgescu

⁶ Asupra acestei noțiuni, mult studiată în ultima vreme (Kortenbeutel, 1949; Spicq, 1958; I. Kabiersch, 1960), vezi la p. 16—17, nota 68 datorată lui J. Modrzejewski, și W. Waldstein, *op. cit.*, p. 34—41 (aspectul penal).

⁷ Concluzia adoptată de W. Waldstein, *op. cit.*, p. 41. Pentru confirmarea rezultată din apropierea posibilă între *i.p.* și figura autentic romană a lui *optimus (maximusque) princeps* (care însă va vehicula și valori monarhice orientale), vezi *supra*, p. 186—187. Împrumutul direct ar fi trebuit să se exprime prin alt termen (de pildă, *humanitas*), decît *indulgentia*.

⁸ Dintre care, cea mai interesantă, privind stilul juridic de care se leagă noțiunea de *i.p.* și noțiunile înrudite, ar avea nevoie de dezvoltări care nu-și au locul aici.

⁹ Pag. 16; 29; 34, 44—45; vezi și W. Waldstein, *op. cit.*, p. 130.

¹⁰ În Occident, la 450, Marcianus acorda pe zece ani o degrevare din care erau excluși ultimii trei ani, ca unii ce se spera să mai fie încasați.

¹¹ Desigur că nu cu degrevări fiscale, Ioan de Cappadocia, vistiernicul lui Iustinian, ar fi putut « redresa », în condițiile știute, finanțele imperiului.

¹² Respingînd *i.p.* în materie fiscală, Iustinian e departe de a repudia stilul juridic pe care îl reprezenta această noțiune.